

Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

М. І. Панов

**ПРОБЛЕМИ
МЕТОДОЛОГІЇ НАУКИ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА**

Вибрані наукові праці

Харків
«Право»
2018

УДК 343.2.01
ББК 67.308я44
П16

*Рекомендовано до видання вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 1 від 8 вересня 2017 р.)*

У к л а д а ч і:

*Г. М. Анісімов, кандидат юридичних наук, доцент
В. В. Гальцова, кандидат юридичних наук, доцент*

Панов М. І.

П16 Проблеми методології науки кримінального права : вибр. наук. пр. / М. І. Панов ; [уклад.: Г. М. Анісімов, В. В. Гальцова ; передм. О. В. Петришина, В. І. Борисова]. – Харків : Право, 2018. – 472 с. : іл.

ISBN 978-966-937-314-4

У виданні містяться наукові праці доктора юридичних наук, професора, завідувача кафедри кримінального права №2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, академіка Національної академії правових наук України М. І. Панова, присвячені проблемам методології науки кримінального права. У добірку ввійшли праці, опубліковані автором у різні роки й у різних наукових виданнях, які недостатньо відомі і не завжди доступні сучасному читачеві. Твори публікуються мовою оригіналу.

Розраховано на аспірантів, викладачів, науковців і всіх, хто цікавиться питаннями кримінального права, а також проблемами методології юридичної науки.

**УДК 343.2.01
ББК 67.308я44**

© Панов М. І., 2018

© Анісімов Г. М., Гальцова В. В.,
укладання, 2018

© Видавництво «Право», 2018

ISBN 978-966-937-314-4

Передмова

Методологія науки кримінального права, як і кожної науки, своїм призначенням має забезпечення високого рівня якості й ефективності наукових досліджень у відповідній сфері пізнання. Обрання методології, що кладеться в підґрунтя наукового аналізу, надає дослідженням фундаментального характеру, указує на ті відправні світоглядні і філософські та логіко-гносеологічні засади, які дослідник обирає як засоби наукового пізнання. Загальновідомо, що недосконалість і недоліки в методології та методах неодмінно тягнуть за собою можливі помилки і хибність як у дослідженні, так і в отриманих результатах. Отже, розробка проблем методології конкретної галузі науки є обов'язковою умовою забезпечення якості і результативності наукових досліджень. У цьому сенсі розробка академіком НАПрН України, доктором юридичних наук, професором М. І. Пановим проблем методології науки кримінального права, викладених у його численних статтях та інших наукових публікаціях, що розміщені в даному виданні, має важливе значення як для попиту кримінального права, так і в наукознавчому контексті, актуалізує проблеми методології наукових досліджень у галузі правознавства, сприяє їх розширенню і поглибленню з отримання нових і достовірних наукових знань.

Автор, розробляючи проблеми методології науки кримінального права, не уникає, а, навпаки, досліджує і на цій підставі пропонує рішення низки загальних проблем методології юридичної науки, що в цілому належать до сфери теорії та філософії права, зокрема проблем *понятійного апарату юридичної науки*. Він обґрунтовано виходить із того, що поняття «*понятійний апарат права*» є складеним. До його змісту входять тісно пов'язані між собою *правові поняття і категорії*, а також *система юридичних термінів*. Указане поняття виконує надзвичайно важливі функції. По-перше, понятійний апарат

є результатом пізнавальної діяльності й тому виступає змістовним носієм усього обсягу наукових знань (інформації) у сфері державно-правових явищ. По-друге, понятійний апарат, як його визначає автор, виконує функції логіко-юридичного інструментарію пізнання й отримання знань у наукових дослідженнях. По-третє, у випадках включення вказаних правових елементів до змісту позитивного (діючого) права вони забезпечують виконання основних функцій права, і передусім *регулятивної*. Заслугує на підтримку загальний висновок автора, що чим глибше і детальніше розроблені правові поняття та категорії галузі права, чим досконалішою є юридична термінологія, що входить до її змісту, тим якіснішими є норми права і тим у більшій мірі вони здатні ефективно регулювати суспільні відносини та забезпечувати виконання основних завдань і функцій права.

Значна увага приділяється дослідженню методологічних проблем *формування правових понять і категорій*, що відображають відповідні явища соціально-правової реальності. Поділяючи їх на дві групи залежно від реального місця і ролі в юридичній науці і практиці (у правовому регулюванні) на *доктринальні* (теоретико-правові) і *легальні* (нормативно-правові), що знаходять закріплення в чинному праві (*de lege lata*), М. І. Панов детально аналізує процедуру формування цих понять, сутність якої полягає у *формалізації* знань у галузі держави і права. У свою чергу, це знаходить своє реальне вираження, по-перше, в *абстрагуванні* (відверненні) на *основі аналізу* від несуттєвих і нетипових (неголовних) рис і якостей даних явищ і, по-друге, у встановленні і фіксуванні на *основі синтезу* виявлених найбільш суттєвих і загальних ознак, які мають стійку повторюваність як закономірність і притаманні всьому класу (виду, типу) цих явищ.

Автор аргументовано і послідовно відстоює позицію, згідно з якою в правознавстві слід розрізняти і виділяти *правові поняття* і *правові категорії*. Останні належать як загальній теорії і філософії, так і галузевим юридичним наукам. Правові категорії – гранично широкі за обсягом поняття – виконують важливу методологічну функцію, оскільки, знаходячись із однорідними видовими чи родовими поняттями у відносинах координації і субординації, істотно впливають як на зміст, так і на обсяг цих понять і тому надають всім елементам понятійного апарату юридичних наук – складного системного об'єкта – рис скоординованості, логічної узгодженості та несуперечливості.

На підставі діалектичного методу пізнання у правознавстві шляхом сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного розкрито механізм формування правових понять з використанням *абстракцій ототожнення* і *абстракцій-ідей*. На етапі сходження від конкретного до абстрактного *абстракцій ототожнення* становлять методологічну основу формування правових понять і категорій, в яких відображаються і закріплюються найбільш суттєві й узагальнені ознаки тих чи інших видів (типів) явищ (об'єктів), соціально-правової реальності (поняття «правопорушення», «злочин», «адміністративне правопорушення» та ін.). Процедура сходження від абстрактного до конкретного пов'язана з використанням *абстракцій-ідей*, що становить методологічну основу формування нових логіко-юридичних утворень, які не мали раніше аналогів ні в науці, ні в емпіричних об'єктах, зокрема, при розробці нетипових нормативних приписів, широко використовуються при формуванні юридичних конструкцій, юридичних фікцій, правових презумпцій, а також норм процесуальних галузей права тощо.

Змістовну характеристику понятійного апарату юридичних наук автор обґрунтовано пов'язує з особливостями і змістом предмета відповідних наук. Залежно від нього проводиться відмінність кожної із наук від інших, у тому числі й особливостей понятійних апаратів вказаних наук. У відповідності до цього всі юридичні науки поділяються на великі групи (блоки, «сім'ї»), в основі яких лежать особливості їх предмета і понятійного апарату. Теорія і філософія права в системі всіх юридичних наук мають особливе наукознавче призначення і виступають методологічними засадами всіх галузевих юридичних наук. Відповідно до цього категорії і поняття, що ними розробляються, мають використовуватись галузевими юридичними науками як відповідними і базовими. Останні повинні в цілому виходити із змісту й обсягу категорій і понять, якікладають у них теорія та філософія права. Блок державознавчих правових наук становлять: конституційне, адміністративне право, право державного будівництва і місцевого самоврядування, муніципальне право і т. д. Блок цивільно-правових наук включає: цивільне право, цивільний процес, сімейне право та ін. До блоку кримінально-правових наук належать: кримінальне право, кримінальне процесуальне право, кримінологія, криміналістика тощо. У такий спосіб в основу *диференціації* юридичних наук покладені два основоположних показники: особливості предмета кожної науки і відповідні, властиві їм понятійні апарати.

Поряд із диференціацією правових наук мають місце також і *інтегративні* процеси у формі зв'язків між цими науками, що особливо прослідковуються на рівні понятійних апаратів. Крім суттєвого методологічного впливу категорій і понять теорії і філософії права на інші галузі права, у межах системи блоків («сімей») відповідних наук має місце «проникнення» («інфільтрація») понять, категорій і термінології одних наук в інші. Автор *обґрунтовує* різне значення такого впливу різним рівнем наук – одні із них є фундаментальними («базовими»), інші – прикладними. У блоках галузевих наук виправне й основоположне значення мають фундаментальні науки, які визначають – що пізнається і як пізнається. Прикладні ж науки, маючи власний теоретичний аспект, спрямовані на використання отриманих знань для вирішення конкретних, практичних завдань і відповідають на запитання – «для чого пізнається». Їх дослідження багато в чому ґрунтуються на положеннях, що розробляють фундаментальні науки. У державознавчих правових науках до фундаментальних належить наука конституційного права, у цивільних – наука цивільного права, у кримінально-правових – наука кримінального права. Прикладні науки у випадках використання категорій, понять і юридичної термінології, що належать фундаментальним наукам, мають сприймати їх як дані та реально існуючі і тому загалом виходити із змістового трактування їх у фундаментальних науках.

Значну увагу автор приділяє аналізу *основних положень методології науки кримінального права*. Останню він визначає як систему знань у вигляді ідей, теорій, вчень, концепцій про злочин і покарання, кримінальний закон і кримінальну відповідальність, кримінально-правові норми (як первинні й основоположні елементи галузі права), юридичні конструкції та інститути, їх соціальну обумовленість та ефективність, принципи, тенденції розвитку кримінального права і законодавства, а також теоретичне осмислення і вдосконалення практики законодавчої і правозастосовної діяльності у сфері кримінального права уповноважених суб'єктів. До *об'єкта цієї науки*, який суттєво впливає на особливості її методології, М. І. Панов відносить головним чином такі його елементи – невизначену множинність суспільно небезпечних актів (вчинків) поведінки (діянь) людей, а також упорядковану сукупність (систему) кримінально-правових норм, установлених у Кримінальному кодексі України (далі – КК), що визначають суспільно небезпечні діяння як злочин. Указана *особливість складного (системного)*

об'єкта науки свідчить про те, що його зміст становлять два тісно пов'язаних між собою структурних елементи, перший із яких належить до сфери «суцього (існуючого)» – акти суспільно небезпечної поведінки (діяння) людей, а другий – до сфери належного (повинного) у зворотній формі – у формі нормативно-правових заборон того, чого не повинно бути.

Під методологією науки розуміється система методів, прийомів і засобів наукового пізнання предмета цієї науки, які у такій якості являють собою комплекс раціональних шляхів, засобів і форм руху мислення від незнання до знання, від припущення до істини, від конкретного до абстрактного, від одиничного до узагальненого, від явища до сутності. Методологія безпосередньо пов'язується з пізнавальною діяльністю, яка становить інтелектуальну основу практичного перетворення отриманих знань в об'єктивну соціально-правову реальність. Автор обґрунтовано приходить до висновку, що наука кримінального права не створює своєї «самостійної» методології, а розробляє її основи з урахуванням змісту загальнонаукових (філософських) методів і особливостей об'єкта дослідження даної науки. При цьому наголошується, що при дослідженні першого з елементів складного об'єкта науки застосовуються головним чином емпіричні методи пізнання суцього (перший етап). При дослідженні другого елементу (другий етап) використовуються в більшості загальнонаукові методи, особливість яких обумовлена нормативно-правовою основою належного (повинного), у зворотній формі – тих явищ, яких не повинно бути і які становлять зміст кримінально-правових заборон.

Становить безумовний інтерес розробка автором зумовлених особливостями об'єкта наукового пізнання основних *наукових методів дослідження* кримінального права: *діалектичного, системного, формально-логічного* (догматичного), *соціологічного, історико-правового, порівняльного*. Ці методи в єдності з іншими методами і пізнавальними процедурами становлять фундаментальне методологічне підґрунтя наукових досліджень у кримінальному праві, що надає можливість отримання нових, глибоких і аргументованих знань у даній галузі права. Слід підкреслити опрацювання автором проблем формування понять і категорій як наукових логіко-юридичних абстракцій, що становлять основу і зміст відповідних норм кримінального права. Є підстави погодитися з порівняльним підходом до аналізу цих абстракцій, на підставі чого виокремлюються логіко-юридичні абстракції

нижчого, середнього і вищого рівнів (ланок). *Абстракції нижчого рівня* визначаються видовими поняттями і становлять зміст норм кримінального права, передбачених головним чином у статтях Особливої частини КК, що безпосередньо визначають ознаки злочину, види та міри покарання за них, виконують охоронну та регулятивну функції кримінального права. *Абстракції середнього рівня* визначаються родовими поняттями, включаються до змісту кримінально-правових приписів, передбачених переважно в статтях Загальної частини КК, що здійснюють кримінально-правове регулювання на підставі і за допомогою норм Особливої частини. *Абстракції вищої ланки* становлять зміст базових та установчих категорій кримінального права (поняття злочину, покарання, складу злочину та ін.). Указані логіко-юридичні абстракції і відповідні їм категорії і поняття знаходять закріплення в словесній формі в тексті закону і являють собою логічно узгоджену і несуперечливу систему, елементи якої знаходяться у структурі понятійного апарату у відносинах як координації, так і субординації.

Привертають особливу увагу дослідження проблем *якості закону* про кримінальну відповідальність, зокрема проблеми *точності кримінально-правових норм*, що становлять зміст цього закону. Категорія «точність», що широко використовується у філософії (у теорії пізнання), за трактовкою автора, змістовно з точки зору системного підходу включає в себе гносеологічний, логічний, лінгвістичний та прагматичний аспекти (рівні), які у своєму сполученні свідчать про точність (чи, навпаки, неточність) норм кримінального права і відповідно до цього про ступінь якості і досконалості як цих норм, так і закону про кримінальну відповідальність у цілому.

Гносеологічний аспект точності означає, що в законодавчій нормі в загальному вигляді визначаються у понятійній формі лише найбільш суттєві і типові ознаки деякої множинності суспільно небезпечних і тому визнаних законодавцем злочинами діянь (тобто актів поведінки людини) одного і того самого виду (типу), форми об'єктивного прояву яких з правової точки зору тотожні чи мають риси суттєвої схожості і в них діалектично поєднуються абстрактне і конкретне. Ознаки понять відображають риси, особливості кожного із цих діянь, їх суспільну небезпечність та відмінність від інших злочинів, а також від діянь, що не є злочинами. В одній нормі вказується за загальним правилом один вид діянь, інколи – в альтернативі – два чи більше тотожних або однорідних діянь.

Логічний аспект точності свідчить про те, що формулювання норм кримінального права і визначення в них суспільно небезпечних діянь як злочинів базуються на законах і правилах формальної логіки, причому використовуються для цього поняття точного значення, які характеризуються чіткістю, їх зміст формально визначений, а обсяг має відносно обмежений характер. Застосування оціночних понять, які потребують процедури оцінювання і належної оцінки та конкретизації відносно кожного фактично вчиненого діяння, пов'язане із певною судовою дискрецією і тому повинно мати обмежений характер.

Лінгвістичний (семантичний) аспект точності підкреслює, що при формулюванні в тексті закону кримінально-правових норм мають використовуватись лише такі лінгвістичні компоненти, які гранично чітко, повно і в доступній формі визначають заборони і приписи, які становлять зміст цих норм. Це означає, що слова і словосполучення (терміни), включені в текст закону, жорстко співвідносяться з поняттями, які вони призначені позначати. Мова закону має бути ясною і доступною не тільки для юристів, але й для всіх громадян, яким цей закон адресований.

Прагматичний аспект точності норм кримінального права полягає в тому, що норми та інститути цієї галузі права мають бути викладені в завершеному вигляді у відповідних статтях закону про кримінальну відповідальність. Заборони і приписи, що становлять зміст цих норм, повинні бути оптимальними: забезпечувати повноту правового регулювання суспільних відносин у сфері злочинів і покарань, не мати прогалин і в той же час не бути надмірними (диспропорційними). Юридична техніка формулювання норм кримінального права має бути гранично високої якості, вони повинні характеризуватися чіткістю, однозначністю, забезпечувати їх розуміння і практичне застосування.

Отже, гносеологічний, логічний, лінгвістичний та прагматичний аспекти точності норм кримінального права виступають, на думку М. І. Панова, як показники (критерії) точності та відповідної досконалості цих норм і в їх взаємозв'язку та єдності свідчать про їх *формальну визначеність*, що в цілому відповідає принципу «*правової визначеності*» як важливої і необхідної складової *принципу верховенства права*, який проголошується і впроваджується в практику Європейським судом з прав людини.

Заслугове на увагу критичний аналіз автором висловлених у літературі поглядів щодо концепцій «генералізації складів злочинів», ознаки яких визначалися б на рівні не видових, а родових понять. Ця концепція призвела б до конструювання складів злочинів надто високого рівня узагальнення, які об'єднували б групу діянь різних видів (типів), що ускладнювало б розуміння закону і здійснення як охоронної, так і регулятивної та превентивної функцій кримінального права. Автор аргументовано відстоює концепцію «точних складів злочинів», ознаки яких мають визначатися видовими поняттями, а основоположним елементом злочину має визнаватися певний вид (тип) суспільно небезпечної поведінки (діяння) особи. На підставі дослідження проблеми точності кримінально-правових норм автор запропонував концепцію «точності норм права» як загальних вимог («параметрів») до цих нормативно-правових феноменів у правотворенні незалежно від галузевої приналежності.

У виданні розміщена низка наукових робіт, присвячених різним аспектам методології досліджень кримінально-правової проблематики. Заслугове на увагу системний підхід автора у дослідженні кримінального права як галузі права – складного системного об'єкта, а також міждисциплінарних системних зв'язків науки кримінального права з іншими науками. Ці зв'язки розглядаються на різних рівнях: 1) на теоретичному (рівень ідей, теорій, вчень, концепцій); 2) на категоріально-понятійному; 3) на термінологічному рівні. Обґрунтовуються різний вплив цих наук одна на одну та їх взаємодія на вказаних рівнях. Системний підхід використовується при вивченні понять «злочину» та «складу злочину», «принципів кримінального права» як фундаментальної бази у кримінальному правотворенні й у правозастосуванні.

Значна роль відводиться розробці функціонального підходу, зокрема, при дослідженні джерел кримінального права, функцій останнього і таких базових його категорій, як «злочин», «склад злочину», «об'єкт злочину» та ін. Заслуговують на увагу і методологічні підходи до аналізу «норми кримінального права», «диспозиції норми кримінального права», особливо – «норм з бланкетною диспозицією». Значний інтерес становлять дослідження автором оціночних понять та проблем їх застосування і використання у кримінальному праві та ін. Важливе практичне значення має розгляд автором загальних засад кваліфікації злочинів – важливої сфери науково-практичної діяльності у правозастосуванні, дослідження якої базується на ґрунтовних методологічних засадах.

Передмова

Багато положень, викладених у змісті наукових праць, характеризуються науковою новизною і можуть розглядатися як підстави для подальших і поглиблених досліджень низки проблем теорії і практики кримінального права. Науковим роботам автора, розміщеним у виданні, властиві оригінальність підходів і рішень, що пропонуються. Вони відзначаються високим науковим рівнем, переконливою аргументацією і, безперечно, будуть корисними науковцям, особливо тим, хто працює над дисертаційними роботами та досліджують проблеми кримінального права, викладачам, усім тим, хто цікавиться кримінальним правом і проблемами методології юридичної науки.

О. В. Петришин,

доктор юридичних наук, професор, академік,
президент Національної академії правових наук України;
завідувач кафедри теорії держави і права Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

В. І. Борисов,

доктор юридичних наук, професор, академік
Національної академії правових наук України,
директор Науково-дослідного інституту
вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

Від автора

Методологія науки завжди була і є однією із центральних проблем теорії пізнання об'єктивної дійсності, оскільки значною мірою визначає шляхи та засоби отримання нових і достовірних знань. Надзвичайно важливу роль відіграє методологія в юридичній науці, і особливо в науці кримінального права, яка має доволі складний об'єкт дослідження – факти, явища об'єктивного світу у вигляді невизначеної множини актів суспільно небезпечної поведінки людей і впорядкованої сукупності (системи) кримінально-правових норм, що призначені визначати і регулювати вказані акти поведінки. Отже, цей бінарний об'єкт являє собою дві взаємопов'язані системи явищ, що знаходяться в органічній єдності та взаємодії: перша із них є об'єктом (ядром) другої, а остання відображає, визначає і юридично закріплює (фіксує) елементи першої в усій різноманітності форми їх прояву. У зв'язку з цим розробка проблем методології, зокрема методів та інших пізнавальних процедур у наукових дослідженнях, має надзвичайно важливе значення для поглибленого пізнання вказаних систем та отримання нових і достовірних (істинних) знань у сфері науки та практики кримінального права.

Розуміючи складність і величезний обсяг досліджень, що необхідно виконати для ґрунтовної розробки означеної проблеми в її повному обсязі (у цілому), було обрано шлях висвітлення окремих та найбільш актуальних (і гострих) питань методології цієї науки, важливих для подальшого її розвитку.

Результати проведених наукових досліджень оформлялись в основному у вигляді наукових статей і тез наукових доповідей, що друкувались у наукових журналах та інших юридичних виданнях. У більшості із них безпосередньо і поглиблено розглядаються проблеми методології юридичної науки і науки кримінального права. Окремі роботи присвячені актуальним проб-